
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXI (2024), №1
s. 7-16
doi: 10.36121/malekseev.21.2024.1.007

Matvei Alekseev
ORCID 0009-0007-9300-6944
(Toruń)

Niektóre cechy zwyczajów pogrzebowych syberyjskich kolonistów w XVII wieku

Streszczenie: W poł. XVII w. Rosjanie aktywnie podbijali tereny Syberii. Na nowe ziemie przybywali przedsiębiorcy, podróżnicy i oddziały wojskowe, budowano grody, wsie i miasta. Aby zaludnić rozległe przestrzenie wysyłano skazańców i zachęcano chłopów do migracji. Jednak nowe i trudne warunki wpłynęły na życie i charakter ludzi, zmusiły ich do zmiany zwyczajów. Duże odległości przyczyniły się do osłabienia więzi kolonistów z ich małą ojczyzną. Kościół prawosławny nie został pominięty w tych procesach. Więzy z patriarchatem moskiewskim znacznie osłabły, pojawiło się wiele problemów, które należało rozwiązać, a wiele tradycji i zwyczajów uległo zmianie. Koloniści z Syberii zmodyfikowali prawosławie, w wyniku czego nabrało ono lokalnych, miejscowych cech, różniących się od norm przyjętych w europejskiej części Rosji. Tamtejsze tradycje przeszły własną ścieżkę ewolucji. Zmiany dotyczyły odzieży, krzyży, a czasem nawet metod pochówku. Syberia to rozległe terytorium, rozciągające się na tysiące kilometrów, o bardzo niskiej gęstości zaludnienia. Oznacza to, że kontakty nawet między poszczególnymi osadami były raczej słabe, nie wspominając o połączeniu między jej zachodnim skrajem a wybrzeżem Pacyfiku. Dlatego innowacje religijne posiadały na poszczególnych terenach cechy lokalne. Poza tym należy pamiętać, że Rosjanie przybyli na ziemie już zajęte przez inne ludy, które, choć schryścianizowane, zachowały w obrządku elementy dawnych kultów.

Słowa kluczowe: Syberia, koloniści, prawosławie, pochówki, zwyczaje

Some Features of the Funeral Customs of Siberian Colonists in the 17th century

Annotation: In the middle of the 17th century, Russians were actively conquering vast areas of Siberia. Industrialists, travelers and military troops arrived in the new lands, and strongholds, villages and cities were built. To populate the vast expanses, convicts were sent to Siberia and peasants were encouraged to migrate. All these people with different backgrounds and occupations were united by one Orthodox faith. However, the new and difficult conditions affected people's lives and character and forced them to change their customs. Long distances contributed to the weakening of the colonists' ties to their small homeland. The

Orthodox Church was not left out of these processes. Ties with the Moscow Patriarchate weakened considerably, many problems arose that had to be solved, and many traditions and customs were changed. Colonists from Siberia modified Orthodoxy, as a result of which it took on local, indigenous characteristics that differed from the norms adopted in the European part of Russia. Orthodox traditions in Siberia went through their own path of evolution. Changes involved clothing, crosses, timing and sometimes even burial methods. Siberia is a vast territory, stretching for thousands of kilometres, with a very low population density. This means that contacts even between individual settlements were rather weak, not to mention the connection between western Siberia and the Pacific coast. Therefore, religious innovations were different everywhere. Besides, it should be remembered that the Russians came to lands already occupied by other peoples, who, although Christianized, still brought elements of their old cults into the new religion.

Keywords: Siberia, colonists, Orthodoxy, burials, traditions

Wybrany temat jest dość skomplikowany i niedostatecznie zbadany zarówno w literaturze polskiej, co jest zrozumiałe, jak i rosyjskiej. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w kilku czynnikach. Po pierwsze, niewystarczające i późne zainteresowanie rosyjską archeologią oraz dominujący w tamtejszej nauce pogląd, że okres od 1700 r. do czasów współczesnych nie jest przedmiotem badań naukowych. Podejście to zostało zrewidowane stosunkowo niedawno, bowiem dopiero w latach 90. XX w. Po drugie, jeśli w okresie od XVIII do XX w. nadal można znaleźć źródła pisane dla zagadnienia stanowiącego temat niniejszego artykułu, to dla XVII w. jest ich bardzo niewiele¹. Rosyjscy badacze skupiali się głównie na zgłębianiu obrzędów pogrzebowych syberyjskich kolonistów w okresie od XVIII do XX w. Dane dotyczące XVII w. mają zazwyczaj charakter wzmianek. Dużo bardziej intensywne badania prowadzono na temat obrzędowości autochtonicznych ludów Syberii². Z powyższych powodów uzasadniona wydaje się próba bardziej szczegółowego ukazania zwyczajów pogrzebowych ludności kolonizującej tereny Syberii. Ze względu na izolację tego terytorium od centrum państwa, nie mogło zabraknąć lokalnych osobliwości, w tym tradycji pogrzebowych. Według Aleksandra Chromycha specyfika społeczności osiedlającej się na Syberii wiązała się z wysokim wskaźnikiem mężczyzn i niskim odsetkiem kobiet, co wpływało na dość niskie możliwości reprodukcyjne rodzin kolonistów a w konsekwencji tego nieduży odsetek dzieci w społeczności³. Ludność opuszczająca europejską część państwa carów musiała zaadoptować się do nowych warunków. Warto podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, czy możliwe stało się w nich kultywowanie tradycji funeralnych

¹ И.В. Межевикин, *Источники по изучению динамики погребально-поминальной обрядности русских Западной Сибири*, „Вестник Омского государственного университета. Серия. Исторические науки”, no. 4, 2019, s. 275.

² *Сибирский сборник — 1: Погребальный обряд народов Сибири и сопредельных территорий*, кн. 2, ред. Л.Р. Павлинска, Санкт-Петербург 2009.

³ А.С. Хромых, *История Сибири (конец XVI – начало XVIII века)*, Красноярск 2014, s. 60–61. O specyfice gospodarczej regionu zob.: tenże, *Сибирский фронт. Встреча цивилизаций от Урала до Енисея (Последняя треть XVI – первая четверть XVII века)*, Красноярск 2012, s. 116–143.

znanych w tradycji moskiewskiej. Nie bez znaczenia pozostawać musiał czynnik asymilacji przybyszów z ludnością autochtoniczną⁴. Pewną pomoc w odpowiedzi na pytanie mogą przynieść wyniki wykopalisk archeologicznych prowadzonych od lat 90. XX w.

Zanim przejdziemy do meritum należy pokrótce scharakteryzować warunki życia syberyjskich kolonistów w XVII w., które diametralnie różniły się od sytuacji ludności w europejskiej części kraju carów. Syberia to terytorium wyjątkowo trudne do życia dla człowieka. Ogromne tereny rozciągające się na tysiące kilometrów, ekstremalne temperatury zimą i latem, nieujarzmione, wojownicze plemiona, nieurodzajne gleby itd. Szwedzki szlachcic Petrus Petreus, odwiedzający Państwo Moskiewskie w początkach XVII w. pisał:

„В этом краю такая стужа, что не вырастает совсем ни трава, ни лист на дереве, а тем менее хлеб или садовые плоды”⁵.

Ta syberyjska rzeczywistość sprawiała, że zarówno miejscowa ludność, jak i przybywający koloniści musieli koncentrować swoją działalność przede wszystkim na zapewnieniu sobie warunków do przetrwania.

Istnieją tylko przybliżone informacje na temat wielkości populacji Syberii w omawianym okresie. Według dostępnych danych w 1662 r. obszar ten zamieszkiwało 288 000 osób, z czego 70 000 stanowili Rosjanie⁶. Ze względu na ogromne rozproszenie siedzib ludzkich można było przejść lub przejechać setki kilometrów, nie spotykając ani jednej osoby. Droga z Moskwy do różnych części Syberii mogła trwać miesiącami. Oczywiście musiało to wpłynąć na lokalną Cerkiew, która była odizolowana od centralnej administracji i interakcji we współwyznawcami. Przejawem tego było wykształcenie przez nią własnej specyfiki obrzędowej m.in. pogrzebów.

W kontekście chrześcijańskich pochówków ważnym problemem było zachowanie terminu pogrzebu. Ceremonię należało zorganizować trzy dni po śmierci. Zdarzało się, że ciało zmarłego nie było grzebane przez długi czas, ponieważ w miejscowości brakowało kapłana. Przykładowo, arcybiskup Tobolska Gerasim zmarł 16 lipca 1650 r., a pochowany został 13 maja 1652 r. przez swojego następcę Symeona, czyli prawie dwa lata później, a to ponieważ pochówku biskupa mógł dokonać wyłącznie inny dostojnik tej rangi⁷. Wydarzenie to może świadczyć, że tradycja pochówku trzeciego dnia po śmierci nie zawsze była zasadą możliwą do realizacji dla Rosjan z Syberii Zachodniej.

Kolejnym przykładem są wydarzenia, które miały miejsce podczas oblężenia Albazińskiego Ostroga przez wojsko cesarza Qiánlóngá z dynastii Qing jesie-

⁴ С.Г. Скобелев, *Демография коренных народов Сибири в XVII-XX вв.: колебания численности и их причины*, Новосибирск 1998, s. 15.

⁵ М.П. Алексеев, *Сибирь в известиях западно-европейских путешественников и писателей*, Иркутск 1932, s. 205.

⁶ <https://zaimka.ru/portal-russkie-v-sibiri/> (dostęp: 05.02.2024).

⁷ И.В. Межевикин, *Источники по изучению динамики...*, s. 274.

nią 1686 r.⁸ Śmierć poniósł wówczas kapłan cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego Fiodor Iwanow i nie było nikogo, kto mógłby poprowadzić religijną ceremonię pogrzebową poległych Albazińców. Wiosną Afanasij Iwanowicz Beiton doniósł o tym wojewodzie nerczyńskiemu Iwanowi Jewstafjewiczowi Własowowi. Pisał on, że okoliczności nie pozwoliły na godne pochowanie poległych Albazińców w ostrogu w pobliżu cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego, gdzie znajdował się cmentarz⁹. Ludność osad, w których posługę duchowną pełnił jeden lub niewielu duchownych nie miała zapewnionego chrześcijańskiego pochówku. Sposobem upamiętnienia zmarłych w takich przypadkach było stawianie na mogile pamiątkowych krzyży. Tradycja ta dotarła na Syberię w trzech pierwszych dekadach XVII w. Dlaczego polegli z Albazińskiego Ostroga zostali po prostu zignorowani? Prawdopodobnie w tym przypadku nie uważano za niezbędną organizację ceremonii religijnej, a w trudnych warunkach ograniczono się do złożenia ciał poległych w ziemiance.

Na tradycje grzebania zmarłych w środowisku syberyjskich kolonistów wpływ miało terytorium, na którym żyli. Rozległość tajgi umożliwiała wykorzystanie kłód, żłobionych z pni drzew. Był to najczęściej spotkany sposób pochówku, szczególnie w przypadku dzieci. Dopiero Piotr I zakazał grzebania zmarłych w ten sposób. U podstaw carskiej decyzji legły zabiegi o oszczędność drewna, które wykorzystywano do budowy floty.

Przykładem innej praktyki funeralnej jest kurhan w obwodzie tomskim. Na stanowisku Yoltjyrevskie II (2) w pochówku nr 19, oprócz kopca grobowego, odkryto znajdujące się wewnątrz drewniane konstrukcje. Posiadały one trapezoidalny kształt i wykonane zostały z połówek bali. W ich centrum znajdował się prostokątny obrys jamy grobowej, na której dnie zamontowano obramowanie; jedna ze ścian podłużnych przymocowana była od wewnątrz dwoma kołkami. Konstrukcja jest nierównomiernie przepalona, a wśród kości szkieletów a także w jamie grobu znajduje się gęste nagromadzenie węgla¹⁰. Pochówek ten jest nietypowy, chociaż należy do chrześcijanina, wszystko, począwszy od materiału i kształtu grobu do przedmiotów w jego wnętrzu, różni się od rosyjskich zwyczajów pogrzebowych tamtych czasów. Szerzej ten problem zostanie opisany poniżej.

Podczas wykopalisk na terenie Albazińskiego Ostroga szczątki znajdowały się w półziemiance zorientowanej krawędziami niemal odpowiednio do osi północ-południe, wschód-zachód z niewielkim odchyleniem podłużnego boku na północny-zachód – południowy-wschód. Spośród 57 szkieletów tylko jeden, należący do mężczyzny, został umieszczony w ziemiance w trumnie. Jest oczywiste, że był on

⁸ Oblężenie Albazińskiego Ostroga miało na celu wypędzenie Rosjan z regionu i zakończyło się klęską chińskiej armii, która w 1687 r. była zmuszona do odwrotu.

⁹ А.Р. Артемьев, *Останки непогребённых защитников Албазинского острога*, „Российская археология”, no. 1, 1996, s. 187. Dopiero 8 sierpnia 1992 r. z inicjatywy amurskiego zespołu archeologicznego i na mocy decyzji administracji obwodu skoworodińskiego z błogosławieństwem biskupa chabarowskiego i błagowieszceńskiego Innokentija szczątki zmarłych zostały uroczystie pochowane zgodnie z obrzędkiem prawosławnym na terenie Albazińskiego Ostroga.

¹⁰ А. И. Боброва, *Нательные кресты из могильников прикетья*, w: *Культура русских в археологических исследованиях*, t. 1, ред. Л.В. Татаурова, В.А. Борзунов, Омск 2014, s. 216.

pierwszym z tych, którzy znaleźli tu swoje ostatnie schronienie. *Conditorium* zostało umieszczone na podłożu przy północnej ścianie pomieszczenia, a następnie położono na nie ciała innych zmarłych. Brak trumien dla pozostałych szczątków można tłumaczyć niedostatkiem drewna w obleżonej twierdzy i wyczerpaniem obrońców¹¹. Powstaje jednak pytanie: jeśli ziemianka była tylko tymczasową lokalizacją, dlaczego wykopano ją zgodnie z kierunkami świata, jak nakazuje chrześcijański zwyczaj?

Rosjanie na Syberii w XVII w. nie mieli tradycji wkładania krzyży do grobów wraz ze zmarłymi. W 73 pochówkach na siedemnastowiecznym miejskim cmentarzu w Tobolsku nie odkryto ani jednego krzyża. Znak tego nie odnaleziono także w 12 badanych grobach z tego samego okresu na terenie kuźnieckiej nekropolii pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego¹². Z drugiej strony wśród pochówków cmentarza pokrowskiego w Krasnojarsku inwentarz grobowy zawiera czteroramienne krzyże, odlewane w dwustronnych formach z cyny, srebra (pojedyncze egzemplarze) i stopów zawierających miedź. Forma krzyża, płatów i dodatkowych elementów dekoracyjnych jest typowa dla tego typu artefaktów z XVII w. Pojedyncze egzemplarze reprezentowane są przez krzyże pokryte polichromowaną emalią. W zbiorze wyróżnia się grupa prostych krzyży z prostokątnymi płatami i zamieszczonym na przedniej stronie wyobrażeniem postaci świętego męczennika Nikity toczącego walkę z demonem¹³. W kurhanowym grobowcu Yoltyrevskim II (2) w kurhanie nr 19, w jamie grobu, w okolicy stóp zmarłego, znaleziono również cynowy krzyż. Tumulus ten można datować zarówno na II poł. XVII w., jak i na początek XVIII w.¹⁴ Podczas wykopalisk we wspomnianym wyżej Ałbazińskim Ostrogu wśród przedmiotów znajdujących się w półziemiance znaleziono: 25 krzyży – 22 z brązu i 3 ze srebra, z których jeden, był częściowo inkrustowany złotem. W tym przypadku niewątpliwie mówimy o XVII w.¹⁵ W świetle tego należy uznać, że wbrew dotychczasowym ustaleniom, krzyże były wykorzystywane w siedemnastowiecznych obrzędach pogrzebowych na Syberii.

Ciekawym zagadnieniem jest występowanie w syberyjskich inhumacjach obuwia rytualnego, tzw. *kalig*. Od początku XVII w. było ono używane nie tylko do pochówków szlachty, zakonników, ale także osób świeckich. Badacze nekropolii w Tobolsku wspominają o faktach znalezienia butów grobowych („kaligvy”) zarówno dla XVII w., jak i dla XVIII w. Oprócz nich odnaleziono kilka par butów o specyficznym kroju. W wyniku badań archeologicznych przeprowadzonych w Tobolsku i okolicach ustalono, że w XVII w. lokalni mieszkańcy byli grzebani

¹¹ А.Р. Артемьев, *Останки непогребённых защитников...*, s. 191.

¹² Ф.С. Татауров, *Русские погребальные комплексы западной Сибири XVII - первой половины XIX в. как источник для реконструкции социально-культурного облика русского сибиряка*, „Вестник Томского государственного университета. История”, no. 5, 2018, s. 152.

¹³ Н.Н. Медведева, А.Ю. Тарасов, Т.М. Рейс, В.Г. Николаев, *Динамика исторического и антропологического облика населения Восточной Сибири (на примере г. Красноярск)*, „Археология, этнография и антропология Евразии”, no. 2 (18), 2004, s. 128.

¹⁴ А.И. Боброва, *Нательные кресты...*, s. 216.

¹⁵ А.Р. Артемьев, *Останки непогребённых защитников...*, s. 193.

w obuwiu uszytym z jednego kawałka skóry, które zresztą zostało odkryte na wszystkich tamtejszych nekropoliach z tego okresu. Co istotne butów tego rodzaju nie odnaleziono w mieszkalnej warstwie kulturowej. Warto zauważyć, że w centralnej Rosji wyszły one z użycia po wielkiej smucie¹⁶. Skórzane obuwanie grobowe odkryto w pochówkach dorosłych i dzieci podczas wykopalisk na terenie nekropolii monasteru abałackiego (Abałak, ok. 20 km od Tobolska). Były to buty uszyte z jednego kawałka skóry, a także kompozytowe z przyszytym czubkiem i piętą.

Oprócz obuwia rytualnego w syberyjskich grobach odnajdywano także zwykłe buty. Jedna z osób pochowanych na cmentarzysku w Migalce (obwód tomski) miała na stopach typ kozaków szeroko rozpowszechnionych w Tomsku w XVII–XVIII w. Zamieszczone na nich ozdoby wskazują, że szczytki te należały do człowieka zamożnego. Tak więc w XVII w. – I poł. XVIII w. używanie obuwia grobowego można uznać za częstą praktykę. W XVII w. buty stały się atrybutem pochówku nie tylko kapłanów, ale także innych grup społecznych rosyjskiego społeczeństwa¹⁷.

Według Tatiany Nikolajewny Głuszkowej, podczas obrzędów pogrzebowych w XVII–XVIII w. wykorzystywano domowe tkaniny wykonane na miejscu¹⁸.

Warto zwrócić uwagę na kamienie nagrobne. Latem 1992 r. podczas prac polowych na terenie Nerczyńskiego Ostroga, we wsi Michajłowka w regionie Czyta odkryto nagrobek z inskrypcją. Został on wykonany z granitu i ma prostokątny kształt. Na jego górnej, obrobionej ręką kamieniarza powierzchni znalazł się półustawny napis z XVII w. umieszczony w 11 liniach:

„Сер[о] году авгу[с]та въ [...] преставис[я] раб [б]ожии гостя Гавриила Никитина приказчикъ ево Тимоф[е]и Ивановъ с[ы]нъ Божедомовъ”¹⁹.

Inskrypcja na płycie zawiera informacje o pochowanych tam osobach tj. „gościa”²⁰ Gwryły Nikitina i jego urzędnika Tymofieja Iwanowicza Bożedomowa. Dnia 2 sierpnia 1696 r. ten ostatni pożyczył pieniądze w Selenginsku. Wkrótce potem, sądząc po informacji na nagrobku zmarł nagle „na drodze przed dotarciem do Nerczyńska”. Śmierć w trakcie podróży wyjaśnia brak dokładnej daty na płycie, dla której kamieniarz zostawił miejsce, ale nie została mu ona doprecyzowana²¹.

Warto zauważyć, że grób Bożedomowa został oznaczony płytą z inskrypcją nietypową dla tego regionu. Podobne pomniki nagrobne były powszechne w europejskiej części Rosji, gdzie już od XIII–XIV w. rozwijało się rzemiosło kamieniarskie. Płyty wapienne były wyrabiane w miejscach wydobywania tej skały oraz w miastach

¹⁶ М.М. Шахнович, И.Г. Ширококов, *Позднесредневековый православный могильник с. Варзуга: итоги работ 2011–2012 гг.*, в: *Некрополи Кольского Севера: Изучение. Сохранение. Коммуникация*, ред. П. Федоров, Мурманск 2013, s. 37.

¹⁷ Ф.С. Тагауров, *Русские погребальные комплексы...*, s. 153.

¹⁸ П.Г. Данилов, Н.П. Турова, *Детские погребения с русского поселения «деревня яркова» в тобольском Прииртышье*, „Вестник Томского государственного университета”, no. 414, 2017, s. 47.

¹⁹ А.Р. Артемьев, *Каменное надгробие 1696 г. из Нерчинска*, „Российская археология”, no. 3, 1998, s. 170–171.

²⁰ W ten sposób na Rusi nazywano bogatych kupców.

²¹ А.Р. Артемьев, *Каменное надгробие...*, s. 173.

i miasteczkach. Ich cechą charakterystyczną było to, że aż do końca XV w. nie posiadały inskrypcji. Napisy zaczęto umieszczać w XVI w., a w kolejnych dwóch stuleciach zawierały schematyczne informacje: miesiąc i dzień śmierci oraz przypadające wtedy święto cerkiewne, imię zmarłego (w przypadku mnichów również imię zakonne), a także dane genealogiczne i wiek. Dla szlachty wskazywano status społeczny (książę, bojar, setnik, urzędnik, urzędnik itp.), bardzo rzadko (dla kupców i bogatych rzemieślników) – zawód. Niekiedy na ich podstawie można określić miejsce i okoliczności śmierci, zwłaszcza jeśli była ona związana ze służbą²². Na dalekim wschodzie Rosji były one bardzo rzadko wykorzystywane przy pochówkach.

Na cmentarzu nerczyńskim, oprócz wspomnianej wyżej płyty, znajdują się jeszcze dwa inne nagrobki z XVII w. Jeden z nich ma krzyż wykonany w ornamentcie rzeźbiarskim w formie „drabiny” na Golgotę, przedstawionym w technice trójbocznego karbowania. W centralnej Rosji od początku XVII w. występował na nich zaś ornament wiklinowy, który nadal musiał być tam popularny²³.

Określoną specyfikę miały pochówki dzieci. Te odkryte na terenie cmentarza męskiego klasztoru abalackiego pokazują, że w większości znajdowały się w pobliżu centralnej nawy świątyni. Oznacza to, że w XVIII w. zwyczaj uległ zmianie. Jeśli w XVII w. preferowano składanie szczątek małoletnich z pogrzebanymi wcześniej krewnymi, to w XVIII w. zauważalne są starania o pochówek w miejscu usytuowanym bliżej kamiennego kościoła. Miejscem wiecznego spoczynku dzieci były częstokroć jamy grobowe wcześniej zmarłych dorosłych. W takich sytuacjach trumny z ich ciałami umieszczano na górze lub z boku, w głowie lub stopach, po prawej lub lewej stronie istniejącego pochówku²⁴.

Pewne zmiany można zauważyć także w innych zwyczajach pogrzebowych, tj. pochówkach zbiorowych i inwentarzu pogrzebowym. W badanym okresie w rosyjskich miastach Syberii istniała praktyka zakładania cmentarzy w pobliżu cerkwi. Krył się za tym szczególnie stosunek do przestrzeni nekropolii, podwójnie uświęconej w przypadku bliskości obiektu kultowego²⁵. We wszystkich pochówkach przedstawionych w artykule zmarli byli grzebani głowami na zachód, w niektórych miejscach z niewielkimi odchyleniami w kierunku północnym lub południowym. Nawet ciała w półziemiance z Albazińskiego Ostroga były pierwotnie ułożone głową na zachód. Celowe przestrzeganie tradycyjnych zasad wskazuje na to, że to był raczej pochówek, niż tymczasowa mogiła. Jednak w jednym grobie zmarły został złożony głową na wschód. We wspomnianym stanowisku Yołtyrevsky II (2) w jednym pochówku w kurhanie nr 19 kobieta w wieku ok. 18 lat pogrzebana została

²² Л.А. Беляев, *Надгробия с эпитафиями в культуре Москвы конца XVII в. и «Эпитафион» Сильвестра Медведева в память Симеона Полоцкого*, в: «Вертоград многоцветный». Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори, отв. ред. А.А. Туривлов, Москва 2018, s. 514.

²³ А.Р. Артемьев, *Каменное надгробие...*, s. 174.

²⁴ П.Г. Данилов, *Исследования в Абалакском мужском монастыре в Тобольском районе*, в: *Диалог культур и цивилизаций. Материалы X Всероссийской научной конференции молодых историков 27–28 марта 2009*, ред. Е.В. Боркова и др., Тобольск 2009, s. 13.

²⁵ Ф.С. Татауров, *Русские погребальные комплексы...*, s. 152.

na plecach, w pozycji wyciągniętej, głową na wschód²⁶. Trudno wytłumaczyć dlaczego pochówek ma taką formę. Biorąc pod uwagę, że określenie stron świata nie jest trudne, można przypuszczać, że zabieg ten zastosowano umyślnie, jednak jego motywy pozostają niejasne.

Podczas badania nekropolii klasztoru abalackiego potwierdzono, że zmarli zostali ułożeni na wznak na plecach, ich ręce były ułożone na różne sposoby: skrzyżowane na klatce piersiowej; w pasie, równoległe do ciała; po prawej stronie na klatce piersiowej, po lewej w pasie itp.²⁷ W podobny sposób układane ręce zmarłych stwierdzono w grobach na cmentarzu Spasskim Spaskim w Tobolsku. Odróżnia się od nich pochówek z kurhanu nr 19 na cmentarzysku Yoltyrevsky II (2), ponieważ tam ręce zmarłego są mocno przyciśnięte do ciała, a dłoni lewej kończyny znajduje się pod kością miednicy²⁸.

Oprócz przedmiotów związanych z rytuałem pogrzebu oraz symbolami religijnymi (krzyże) w syberyjskich grobach znajdowano dość zróżnicowany inwentarz np. monety, biżuterię a w przypadku dzieci zabawki. Na cmentarzu Spaskim w Tobolsku wśród wyposażenia grobowego znalazły się dwa plecione sznury między palcami rąk ułożonych na klatce piersiowej dorosłej osoby. Na nekropolii Pokrovsky w Krasnojarsku w pochówkach kobiecych i dziecięcych znaleziono kolorowe szklane paciorki na metalowych szpilkach z solidnymi cynowymi (rzadziej odlewanyymi ze stopów zawierających miedź) guzami²⁹. W kurhanowym pochówku w Yoltyrevskim II (2) znaleziono cynową nakładkę, a w samym kurhanie znajdowały się także monety z Norymburgi, które można wykorzystać do datowania kurhanu na II poł. XVII – początek XVIII w.³⁰

W półziemiance z Albazińskiego Ostroga odkryto 40 brązowych guzików, a także fragmenty wełnianej dzianiny i tkaniny z naszytymi koralikami, 18 pojedynczych i seryjnych znalezisk pletw, szklanych i karneolowych paciorków w 8–9 różnych miejscach, a także fragmenty warkocza z czarnych włosów i kolczyków. Wśród zmarłych kobiet były przedstawicielki miejscowych ludów – Daurów i Ewenków, które można zidentyfikować na podstawie wspomnianego warkocza i fragmentów tkaniny. W szczątkach dwóch obrońców twierdzy znalezionych w ziemiance znaleziono groty strzał, a w kolejnych dwóch ołowiane kule. Wśród ciał leżących w pomieszczeniu odkryto trzy garnki zmiażdżone przez spadający dach. Najpewniej znajdowała się w nich pamiątkowa kutia, co wskazuje, że były to pochówki, a nie tymczasowe miejsca dla przechowania ciał. Kolejny garnek znaleziono przy wylocie paleniska pieca. Oprócz przedmiotów wymienionych powyżej, w półziemiance znaleziono 40 guzików z brązu i cyny, 3 noże, w tym 1 z brązowymi i drewnianymi detalami rękojeści oraz resztki pochwy wykonanej z drewna i skóry, dwa żelazne topory, bagnet, włócznię, fragment strzemięcia, klamrę, podkowę,

²⁶ А.И. Боброва, *Нательные кресты...*, s. 216.

²⁷ П.Г. Данилов, *Исследования в Абалакском...*, s. 13.

²⁸ А.И. Боброва, *Нательные кресты...*, s. 216.

²⁹ Н.Н. Медведева, А.Ю. Тарасов, Т.М. Рейс, В.Г. Николаев, *Динамика исторического...*, s. 128.

³⁰ А.И. Боброва, *Нательные кресты...*, s. 216.

dwa metalowe podbicia do butów, żelazne i brązowe pierścienie do pasów, żelazną klamrę, krzesiwo do broni, dwa kamienne ciężarki do sieci, fragment kamienia młyńskiego, kamień do ostrzenia, skrawek skóry ze śladami szycia, fragment miski z kory brzozonej i srebrną kopiejkę cara Fiodora Aleksejewicza z 1680 r.³¹ Różnorodność wymienionych przedmiotów może wskazywać, że nie istniało prawie żadne znaczące tabu dotyczące tego, co można było umieszczać przy zmarłych, przynajmniej we wspólnym grobie w ekstraordynaryjnych warunkach. Przyczyną pochówków zbiorowych były sytuacje ekstremalne, takie jak głód, wojna, niskie temperatury albo oblężenie.

Przeprowadzone rozważania potwierdzają, iż analizowany temat jest bardzo słabo rozpoznany w nauce. Ogromne przestrzenie i warunki klimatyczne komplikują prowadzenie wykopaliisk archeologicznych, które mogłyby doprowadzić do odkrycia nowych pochówków i cmentarzysk. Dotychczas odkryto niewiele źródeł z XVII w. umożliwiających szczegółowe przedstawienie tego zagadnienia. Być może przestudiowanie archiwów miejskich syberyjskich miast i klasztorów założonych w XVII w. przyniesie nowe informacje. Na obecnym etapie badań możemy stwierdzić, że terminy pogrzebów zależały od pozycji społecznej osoby zmarłej, przez co odbiegały one od tradycji grzebania zwłok w trzeci dzień po śmierci. Zmarłym zakładano buty rytualne, które można uznać jako wyraz opóźnienia zmian kulturowych zachodzących na Syberii (w centralnej Rosji wyszły one z użytku w drugim dziesięcioleciu XVII w.). Na omawianych terenach pojawiały się lokalne artefakty obuwnicze. Występowanie krzyży w pochówkach jest elementem łączącym obyczaje syberyjskie z tradycjami znanymi z centralnej Rosji. Podobnie jak obecność kamieni nagrobnych na miejscach wiecznego spoczynku osób zamożnych. Dostęp do materiałów archiwalnych może pozwolić na poznanie nowych aspektów obyczajów funeralnych syberyjskich kolonistów, w tym Polaków czy innych nacji. Osobnym tematem badawczym powinno być określenie podobieństw i różnic w zwyczajach pogrzebowych różnych regionów Syberii.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Printed sources:

Alekseev M.P., *Sibir' v izvestiyakh zapadno-evropeyskikh puteshestvennikov i pisateley*, Irkutsk 1932.

Studies:

Artemyev A.R., *Kamennoe nadgrobie 1696 g. iz Nerchinska*, „Rossiyskaya arkheologiya”, no. 3, 1998, pp. 170–175.

Artemyev A.R., *Ostanki nepogrebyonnykh zashchitnikov Albazinskogo ostroga*, „Rossiyskaya arkheologiya”, no. 1, 1996, pp. 185–196.

Belyaev L.A., *Nadgrobiya s epitafiyami v kul'ture Moskovy kontsa XVII v. i «Èpitafiction» Sil'vestra Medvedeva v pamyat' Simeona Polotskogo*, in: «Vertograd mnogotsvetnyy». *Sbornik k 80-letiyu Bo-*

³¹ A.P. Артемьев, *Останки непогребённых защитников...*, s. 192–193.

- risa Nikolaevicha Florii*, ed. A. A. Turivlov, Moskva 2018, pp. 511–526.
- Bobrova A.I., *Natel'nye kresty iz mogil'nikov Priket'ya*, in: *Kul'tura russkikh v arkhologicheskikh issledovaniyakh*, t. 1, eds. L.V. Tataurova, V.A. Borzunov, Omsk 2014, pp. 215–220.
- Danilov P.G., *Issledovaniya v Abalaskom muzhskom monastyre v Tobol'skom rayone*, in: *Dialog kul'tur i tsivilizatsy. Materialy X Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii molodykh istorikov 27–28 marta 2009*, eds. E.V. Borkova and others, Tobol'sk 2009, pp. 13–14.
- Danilov P.G., Turova N.P., *Detskie pogrebeniya s russkogo poseleniya «derevnya yarkova» v tobol'skom Priirtyshe*, „Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta”, no. 414, 2017, pp. 45–51.
- Medvedeva N.N., Tarasov A.Yu., Reys T.M., Nikolaev V.G., *Dinamika istoricheskogo i antropologicheskogo oblika naseleniya Vostochnoy Sibiri (na primere g. Krasnoyarska)*, „Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii”, no. 2 (18), 2004, pp. 126–133.
- Mezhevikin I.V., *Istochniki po izucheniyu dinamiki pogrebal'no-pominal'noy obryadnosti russkikh Zapadnoy Sibiri*, „Vestnik Omskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya. Istoricheskie nauki”, no. 4, 2019, pp. 271–281.
- Sibirsky sbornik – 1: Pogrebal'ny obryad narodov Sibiri i sopredel'nykh territory*, kn. 2, ed. L.R. Pavlinska, Sankt-Peterburg 2009.
- Skobelev S.G., *Demografiya korennykh narodov Sibiri v XVII–XX vv.: kolebaniya chislennosti i ikh prichiny*, Novosibirsk 1998.
- Tataurov F.S., *Russkie pogrebal'nye komplekсы zapadnoy Sibiri XVII – pervoy poloviny XIX v. kak istochnik dlya rekonstruktsii sotsial'no-kul'turnogo oblika russkogo sibiryaka*, „Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya”, no. 5, 2018, pp. 151–157.
- Khromykh A.S., *Sibirsky frontir. Vstrecha tsivili-zatsy ot Urala do Eniseya (Poslednyaya tret' XVI – pervaya chetvert' XVII veka)*, Krasnoyarsk 2012.
- Khromykh A.S., *Istoriya Sibiri (konets XVI – nachalo XVIII veka)*, Krasnoyarsk 2014.
- Shakhnovich M.M., Shirobokov I.G., *Pozdnesrednevekovy pravoslavny mogil'nik s. Varzuga: itogi rabot 2011–2012 gg.*, in: *Nekropoli Kol'skogo Severa: Izuchenie. Sokhranenie. Kommunikatsiya*, ed. P. Fedorov, Murmansk 2013, pp. 27–48.

Netography:

<https://zaimka.ru/portal-russkie-v-sibiri/>

